

CONCEPTUL DE IDENTITATE: CONȚINUT ȘI PROCESE

Nicoleta Turliuc

1. Dezvoltarea conceptului de identitate. Prin intermediul imaginarii social o colectivitate desemnează propria sa identitate socială și pe cea a grupurilor cu care intră în contact, iar între identitate și alteritate există o subtilă și strânsă legătură (N. Turliuc, 1996). Imaginea lui *alter* este adesea oglinda propriei identități, condiție și consecință a acesteia. Pe de o parte, "altul" reprezintă o condiție a formării propriei identități, căci noi avem nevoie de acesta ca de o verigă intermediară între "noi" ca subiect și "noi" ca obiect, scrie S. Hampson (1984, p. 5). "Altul" reprezintă o sursă crucială de informații pentru sine sau - cum afirma G.H. Mead (1934) - existența noastră ca euri depinde de existența altor euri cu care intrăm în relație. Pe de altă parte, propria identitate influențează modul de construire a imaginii celuilalt.

Dacă noțiunea de identitate ocupă un loc deosebit de important în psihologia socială actuală, aceasta se explică prin faptul că ea nu face decât să reia o temă major din cadrul întregii gândiri filosofice și psihologice, aceea privind raportul dintre afirmarea și necesitatea individuală și afirmarea și necesitatea colectivă; dintre căutarea unei identități personale și cea a unei identități colective; dintre ceea ce constituie, în același timp, diferența individuală și similitudinea cu celălalt. Nu întâmplător, o serie de psihologi sociali au afirmat că noțiunea de identitate este pe cât de indispensabilă, pe atât de neclară. Dar, în ciuda complexității și a relativei sale ambiguități, conceptul de identitate are o valoare explicativă deosebită în studiul unor fenomene psihosociale, cum ar fi formarea unor reprezentări - inclusiv ale celorlalți - mai mult sau mai puțin, împărtășite de tipul nostru de societate, a stimei de sine pozitive sau în analiza relațiilor intergrupale și interetnice.

Conceptul de identitate este strâns legat de noțiunile de *self* și *ego*. J.H. Mead (1934) a considerat că putem vorbi de o latură sociologică a eului, eul social - care nu ar fi decât o interiorizare a rolurilor sociale - și de o latură mai personală, eul psihologic - care este reacția psihicului la atitudinile celorlalți. Așadar, atitudinile celorlalți constituie eul social organizat, la care reacționăm ca eu psihologic. (W. Doise, J.-C. Deschamps, G. Mugny, 1996, pp. 37-38). La rândul său, W. James (1950) a făcut distincție între două componente ale eului: prima desemnează subiectul cunoscător aflat în acțiune, iar a doua se referă la

cum se cunoaște subiectul pe sine însuși (J.-C. Deschamps, 1982; A. Lange, C. Westin, 1981).

Pornindu-se de la distincțiile lui W. James și G.H. Mead, în decursul timpului au fost propuse variate definiții ale identității. În psihologie, conceptul a fost utilizat într-o perspectivă psihanalitică, "neo-freudiană", în mod deosebit de Erikson, care a introdus termenul în 1959, în cadrul tradiției "culturaliste" psihanalitice (J.-C. Deschamps, 1982). Modelele psihanalitice s-au concentrat asupra locului și rolului ego-ului în identitate, corelate cu unele aspecte mai profunde, subconștiente, ale personalității, dar au neglijat contextul social în care se dezvoltă identitatea.

Abordarea pozitivistă a identității a tins să se mulțumească cu orice imagine de sine care putea fi obținută prin chestionare obișnuite, răspunsurile permițând o analiză ce s-a focalizat prioritar asupra aspectelor personale ale identității. O atenție deosebită a căpătat identitatea socială în cadrul psihologiei sociale experimentale, care i-a conferit un tratament mai pozitivist, în timp ce identitatea culturală a fost, în mod tradițional, subiectul cercetărilor etnologice. Dezvoltarea teoriei sistemelor și a psihologiei cognitive, în ultimii zece ani, par să fi oferit o cale alternativă a conceptualizării identității. Dezvoltarea domeniului cogniției sociale rezultând din interesul crescut pentru gândirea reprezentatională, a condus la tendința unei mai clare distincții între identitatea socială și cea personală, ca și la maximizarea abilității de a realiza inferențe cauzale cu privire la situații specifice, puse pe seama capacității de a generaliza rezultatele deja obținute.

2. Aspectele obiective și subiective ale identității. Potrivit perspectivei cognitiviste, ființa umană este intrinsec motivată de preocupări "inteligente" deși ea are o capacitate limitată de a procesa informații. De aceea, oamenii de știință, în încercarea lor de a da sens mediului înconjurător complex, sunt supuși greșelii (R.D. Ashmore, F. K. Del Boca, 1981, p.30). În acord cu această abordare, indivizii nu răspund pasiv la contingentele externe. Oamenii reacționează în raport cu mediul pe care îl construiesc, nu în funcție de realitatea lui, ci în funcție de imaginile cu care ei operează, cu privire la acesta (R.D. Ashmore, 1981, p. 39). Aceste constatări, specifice abordării cognitiviste, apar clar legate de afirmația lui W. I. Thomas (1928): dacă oamenii definesc ceva ca real, el devine real prin consecințele sale. Acest principiu implică o distincție clară între aspectele subiective și obiective ale identității.

Precizarea distincției dintre identitatea subiectivă și obiectivă este mai complicată decât ne-ar conduce să credem acești termeni (A. Lange, C. Westin, 1981), atâta vreme cât, anumite caracteristici ale celorlalți, percepute în mod "obiectiv", se transformă în propria subiectivitate a celor percepuți, evaluați. Identitatea subiectivă se referă la experiența subiectivă a unui individ sau grup în legătură cu propria lui identitate, în timp ce, identitatea obiectivă este, pe scurt,

ansamblul caracteristicilor evaluate sau evaluabile de ceilalți. Percepțiile, reprezentările și stereotipurile *out-group*-urilor constituie tocmai identitatea obiectivă a acestora, ea fiind produsul unor evaluări mai mult sau mai puțin acurate. Auto-percepțiile, auto-reprezentările și auto-stereotipurile constituie identitatea subiectivă.

Interacțiunea dintre aspectele subiective și obiective ale identității a fost, în mod nejustificat, simplificată. Derivând din teoria lui C.H. Cooley (1956), a "*looking-glass self*-ului", teoria aprecierilor reflectate a tins să ignore construcția creatoare a realității, în favoarea determinismului social mecanicist. Deși este adevărat că noi tindem să ne vedem așa cum ne văd și alții, întrebarea crucială care trebuie pusă este: "Care alții?" Diferite persoane ne văd din perspective diferite, iar noi nu le putem accepta pe toate (M. Rosenberg, 1981).

Noi putem să nu acceptăm judecățile unei persoane cu privire la toate trăsăturile noastre, după cum, în unele cazuri, suntem mai motivați decât în altele să interiorizăm imaginile celorlalți despre noi. Dealtfel, unele cercetări empirice au pus în evidență faptul că principiul aprecierilor reflectate, deși e fundamental corect, este o aproximare. Aceeași observație este valabilă și în cazul principiului comparării sociale, concomitent adevărat și incorect utilizat, prost înțeles. În concluzie, faptul că noi ne vedem pe noi înșine așa cum ne văd ceilalți, depinde de *cine* sunt ceilalți, de ce aspect e luat în considerare și de motivația noastră de a accepta sau respinge perspectiva altora (M. Rosenberg, 1981). Acești factori determină deosebirea variabile dintre aspectul subiectiv și cel obiectiv al identității.

Insuccesul în înțelegerea acestor fapte a condus uneori la acceptarea punctului de vedere cognitivist privind asumția valorii consensului. De exemplu, teoria identității sociale, dezvoltată de H. Tajfel și colegii săi (1974) afirmă că oamenii sunt familiarizați cu un set de categorii sociale, al căror înțeles și valori sunt riguros predeterminate (A. Lange, C. Westin, 1981, p. 435). Această perspectivă este în mod deosebit subliniată de J.-C. Deschamps (1982, p. 87), care insistă asupra faptului că nu putem spune că diferitele grupuri au propriile lor valori, deoarece fiecare grup există în mod concret doar atunci când el împărtășește niște valori care sunt comune societății ca întreg. Asumția își are originea în concepția structuralist-funcționalistă asupra societății a lui T. Parsons, teorie caracterizată prin sublinierea valorii consensului (R.D. Ashmore, 1981, p.23). Este adevărat faptul că diferitele categorii sociale au o serie de conotații evaluative, interiorizarea acestora nefiind un proces simplu. Dar, trebuie să facem o distincție clară între evaluările făcute de ceilalți și cele realizate de sine însuși, în acord cu criteriile interiorizate. Elaborările celorlalți sunt produsul selectivității lor.

În acord cu abordarea cognitivă a identității, noi construim modele ierarhice, complicate, ale realității sociale. Evident, conștiința este o condiție necesară a identității, conectată strâns cu reflecția asupra propriului eu și cu

reflecția asupra propriei poziții în societate și asupra relațiilor cu ceilalți oameni (A. Lange, C. Westin, 1981). Dar, categoriile sociale sunt doar un aspect al schemei cognitive prin care un individ atribuie sens lumii, sunt doar un aspect al "teoriei sale implicite a personalității" (R. D. Ashmore, 1981, p.40).

Categorizarea indivizilor în grupuri sociale ne ajută în formularea concluziilor despre ei - corecte sau incorecte - chiar și atunci când se știe foarte puțin despre ei, în afara apartenenței lor grupale, în atribuirea unor explicații cauzale comportamentului lor și în realizarea unor predicții cu privire la comportamentul lor viitor. Astfel, categorizarea socială ne ajută să definim locul nostru într-o rețea complexă de relații sociale (H. Tajfel, 1978).

În psihologia experimentală, conceptele de categorizare și de percepție au fost utilizate, uneori, intersanjabil. Tajfel, receptând influența lui Bruner, a dezvoltat teoria categorizării, bazată pe o extensie spre câmpul social a principiilor derivate din studiul liniilor simple (M. Zavalloni, C. Louis-Guerin, 1979, p. 313). Totuși, se poate argumenta faptul că memoria ar fi trebuit considerată ca o sursă mult mai adecvată pentru analogii. Grupurile sociale, fiind mai abstracte, nu sunt simple obiecte percepute. Categoriile abstracte sunt domesticite de către eu, prin intermediul unui mecanism de recodare. Orice grup social, prin natura sa abstractă de cvasi-obiect, trebuie - pentru a fi reprezentat - să se încarneze în persoane sau personaje (reale sau simbolice) particulare (M. Zavalloni, C. Louis-Guerin, 1984, pp. 203-204). Categoriile verbale solicită imaginile reprezentând aceste categorii, iar aceste imagini recodează conceptul prin transformarea grupurilor sociale abstracte într-un subgrup, mai apropiat de *self*-ului. Subgrupul devine referentul implicit al categoriilor sociale (M. Zavalloni, C. Louis-Guerin, 1979), care încarnează realitatea grupului. Aceste subgrupuri constituie adevărate prototipuri ale grupului de identitate (prototipuri identitare) sau ale grupului de alteritate (prototipuri diferențiale).

Grupurile sociale dobândesc un status psihologic distinct ca entități psihologic separate. Aspectele subiective și obiective ale identității explică faptul că indivizii nu urmează, pur și simplu, rolurile prescrise ci, ei definesc și interpretează activ mediul și pe ei înșiși (M. Rosenberg, 1981). Evident, abordarea cognitivă este numai una din orientările importante în studiul identității. Reprezentantii acesteia au devenit tot mai conștienți de faptul că fiecare orientare promovează doar o explicație parțială a complexului fenomen al identității și de faptul că viitoarele dezvoltări ale perspectivei cognitive vor trebui să includă o serie de puncte de intersecție cu alte perspective (D.L. Hamilton, 1981).

3. Spre o definiție a identității. Înainte de a încerca să construim un model integrat al identității trebuie prezentate trei aspecte esențiale ale analizei identității. Literatura de specialitate cu privire la "identitate" operează cu concepte precum: conținutul, structura și procesele formării identității, fără a

face întotdeauna o distincție clară între acestea. În acest subcapitol ne vom ocupa doar de aspectele diverse ale conținutului identității și de procesele pe care aceasta le implică.

Conținutul identității este, cel mai adesea, descris ca fiind alcătuit din variate componente referitoare la întreaga construcție a identității umane, astfel încât: oricum ar fi o persoană, particularitățile ei se exprimă în identitatea sa (A. Lange, C. Westin, 1981, p.200).

Componentele conținutului identității pot fi prescrise (impuse), dobândite (achiziționate) sau adoptate. Componentele prescrise sunt involuntare, precum sexul, vârsta, culoarea pielii. De asemenea, istoria vieții unui om este impusă în sensul că ea nu poate fi aleasă, deși unele părți ale biografiei pot fi subliniate, întărite, minimalizate sau reinterpretate în decursul procesului autoreprezentării. Componentele dobândite se referă la atributele voluntare și la unele apartenențe grupale, cum ar fi: profesia, grupul politic, în timp ce componentele adoptate se referă la rolurile interactive, adoptate într-o manieră complementară, de supra-subordonare (A. Lange, C. Westin, 1981, p.201).

Granița dintre aceste componente nu este rigidă. Etnicitatea persoanei, spre exemplu, îi este atribuită în sensul că ea nu poate alege grupul etnic în care se naște, dar este și dobândită, în sensul că semnificația ei, achiziționată în cadrul identității totale a persoanei, este o problemă de alegere personală, de decizie proprie.

O abordare a identității subliniază trăsăturile sale interactive și situaționale, ea concentrându-se asupra proceselor identității care au loc la nivelul interacțiunii sociale. Procesele auto- și heteroreprezentării, managementul impresiilor, conversiunea și negocierea identității devin, în cadrul acestei perspective, procesele prin care identitatea se dezvoltă și menține (A. Lange, C. Westin, 1981). O altă abordare a identității se concentrează asupra trăsăturilor sale mai persistente, focalizându-se, de regulă, asupra subiectivității unui individ, asupra gândurilor și sentimentelor cu privire la sine (M. Rosenberg, 1981). În cadrul acestei perspective, identitatea devine o entitate complexă, ale cărei procese mai importante - desfășurate într-o perspectivă diacronică lungă - sunt: identificarea, autocategorizarea și autoevaluarea.

Cele două abordări sunt căi complementare de explorare a identității. Acceptarea acestei aserțiuni înseamnă, implicit, afirmarea faptului că identitatea nu este ceva static, de neschimbat. Așa cum arătase G.A. Kelly (1967, p. 250), "viața este o modalitate de a utiliza prezentul astfel încât să legăm viitorul de trecut într-o manieră originală". Autorul se referă la continua dezvoltare umană și la recunoașterile implicite sau explicite ale importanței perspectivei temporale în definirea identității. Aceleași aspecte sunt precizate și de P. Weinreich (1983, p. 151): "Identitatea cuiva este definită ca totalitatea interpretărilor cu privire la propria sa persoană, în condițiile în care, interpretările de sine actuale, prezente, exprimă continuitatea dintre interpretările propriului eu așa cum a fost el în

trecut și modalitățile de interpretare a propriului eu așa cum aspiră să fie în viitor”.

Această definiție a identității surprinde o trăsătură fundamentală a conținutului identității. Ea include atât identitatea actuală, așa cum este ea percepută a fi în realitate, cât și identitatea ideală, așa cum ar trebui ea să fie din perspectiva idealurilor proprii. Interacțiunea dinamică dintre aceste părți ale identității determină direcția de dezvoltare a identității, în decursul timpului. Această interacțiune indică, de asemenea, că aspectele afective ale identității apar ca un obiect al judecăților evaluative continue. Autoevaluarea este procesul al cărui rezultat este stima de sine. În legătură cu aceasta trebuie să distingem între criteriile evaluative derivând din idealul cuiva despre sine și cele derivând din idealurile celor din jur cu privire la acea persoană (A. Lange, C. Westin, 1981).

Aspectele subiective ale conținutului identității pot fi, mai departe, separate în funcție de diferitele niveluri ale conștiinței. Partea cognitivă și conștientă a identității subiective coincide cu aspectele legate de eu, cu setul concepțiilor și atitudinilor unui individ cu privire la sine. Aceste concepții sunt contrapărțile subiective ale categoriilor sociale și atributelor personale care, privite prin ochii celorlalți formează identitatea obiectivă a persoanei. Identitatea subiectivă și cea obiectivă nu coincid, totuși, în mod necesar. Cu cât nucleul psihologic al identității este mai adânc, cu atât mai mult el este un fenomen subconștient, fiind numit “ego-identitate” a unui individ (A. Lange, C. Westin, 1981). Termenul a fost introdus în 1959 de E.H. Erikson, care datorează cadrul său conceptual, psihanalizei.

Mulți autori, care și-au ancorat concepția în psihanaliza tradițională, au subliniat aspectele intraindividuale și subconștiente ale identității, chiar mai mult decât Erikson, care a încercat să evidențieze și rădăcinile sociale ale identității. Psihanalistul american a apreciat achiziționarea identității în adolescența târzie, ca un stadiu crucial al dezvoltării și a definit această achiziție ca pe un angajament în raport cu unele scopuri vocaționale și ideologice specifice (E.H. Erikson, 1968; J.E. Marcia, 1980, A. Lange, C. Westin, 1981).

Identitatea subiectivă poate fi privită atât din perspectiva grupului, cât și din cea a individului. Grupul poate avea o autodefiniție subiectivă care poate diferi de definiția obiectivă, dată de membrii altor grupuri. Uneori termenul de “identitate colectivă” este utilizat pentru a distinge un nivel mai profund, subconștient, al identității grupului de autodefinițiile sale conștiente. Această distincție este însă obscură.

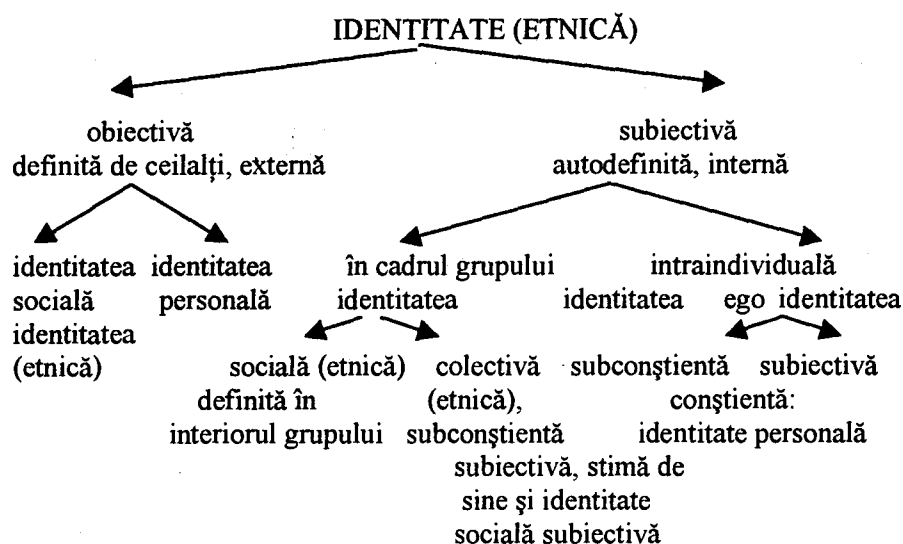
Un aspect fundamental, extrem de complex, asupra căruia s-a obținut totuși un larg consens, privitor la componentele identității, este acela în legătură cu componenta personală și cea socială a identității. În acest sens, conținutul identității unei persoane poate fi înțeles ca un raport complex între componentele individualității și cele ale generalului social. Atunci când vorbim de elementele

personale ale identității avem, în mod obișnuit, în vedere atributele exprimând trăsături de personalitate, caracteristicile comportamentale, interesele și valorile persoanei, în timp ce atunci când ne referim la elementele sociale ale identității vizăm o serie de categorii sociale, cum ar fi clasa, religia, etnia etc. deci angajamentele culturale și apartenențele grupale ale individului (M. Zavalloni, 1973). Dar, categoriile identității sociale, precum vârsta, profesiunea, sexul, sunt o parte a conceptului de sine al individului, a identității sale personale, după cum unele din trăsăturile de personalitate și caracteristicile comportamentale, larg împărtășite de grup, devin parte a identității sociale. Identitatea personală constând în conștiința subiectivă a identității și identitatea socială constând în atributele sociale obiective se afectează reciproc, permanent. Prin urmare, identitatea unei persoane reprezintă un echilibru între identitatea personală și identitatea sa socială.

Este evident faptul că natura interioară a unui individ, inclusiv propriul său concept de sine, este relaționat cu mediul social în care a crescut sau în care trăiește la un moment dat. Conținutul identității umane este rezultatul unei interacțiuni complexe, desfășurate într-o perspectivă diacronică, dintre individ și societate. Totuși, mediul socio-cultural cuprinde pentru fiecare individ un număr de categorii sociale. Numărul extrem de mare al acestor categorii sociale generează diversele identități sociale. (M. Zavalloni, 1973, 1975; A. Lange, C. Westin, 1981).

Astăzi a devenit clar faptul că "noi" și "ei" pot coexista ca parametri - variabili în grad - ai unei anumite apartenențe grupale (M. Zavalloni, 1973), că mediul social este adesea compus dintr-un țesut de apartenențe categoriale încrucișate. De aceea, atunci când afirmăm că identitatea socială reprezintă un echilibru între similaritățile din cadrul unui anumit *in-group* și diferențele apărute în urma comparațiilor cu *out-group*-urile corespunzătoare, nu trebuie să uităm că fiecare *in-group* include indivizi care aparțin concomitent unor diferite *out-group*-uri.

Aspectele conținutului identității descrise până acum pot fi însumate într-un model, ce încearcă să sintetizeze variatele modele prezentate de Lange și Westin. Trăsăturile specifice relaționate identității etnice apar între paranteze:

Modelul ne servește unei mai clare delimitări a intențiilor noastre în cadrul demersului teoretic și practic. Identitatea socială obiectivă poate fi definită prin utilizarea statisticilor oficiale și a datelor generale, în timp ce identitatea personală obiectivă poate fi pusă în evidență prin utilizarea observațiilor, a datelor biografice și anchetelor, vizând precizarea modului în care un grup este văzut și definit de celelalte grupuri cu care se află în interacțiune.

Definițiile externe - date de subiecți aparținând populației majoritare românești - ale identității sociale (naționale sau etnice) a minorităților care trăiesc în țara noastră, în strânsă și legătură cu identitatea personală obiectivă, sunt cele pe care le urmărim și evidențiem în cadrul părții aplicative a lucrării. În legătură cu identitatea națională, se face distincție între planul politic - care implică o organizare statală independentă - și planul cultural al identității, care face adeseori corp comun cu identitatea politică, dar poate exista și fără aceasta din urmă. Este cazul grupurilor minoritare care trăiesc în afara granițelor statului lor național sau al minorităților etnice, care nu au un stat propriu, ce trăiesc în state diferite (de exemplu țigani și kurzii). Identitatea culturală, ce presupune existența unei identități istorice, se referă la limba și istoria comună, la religia și unitatea culturală.

Modelul include și identitatea subiectivă, care nu va face însă obiectul investigației noastre practice. Aspectele subconștiente ale identității subiective pot fi studiate prin utilizarea tehnicilor proiective și a interviului clinic aplicat membrilor *in-group*-ului, în timp ce conceptul de sine conștient poate fi studiat prin intermediul variatelor forme ale autojudecății.

Complexitatea acestui model al identității îi conferă - apreciem noi - o mare valoare explicativă. Marea majoritate a oamenilor nu pot reproduce decât foarte puține reguli gramaticale ale limbii pe care o vorbesc, dar, cu toate acestea, ei sunt capabili să formuleze corect propoziții, în acord cu regulile pe care nu le pot enunța. Putem presupune faptul că, complexitatea identității poate foarte bine opera într-o manieră asemănătoare.

4. Identitatea socială și personală din perspectiva "categorizării încrucișate". Diferențierea categorială a fost studiată mai ales în situațiile de categorizare simplă, în care apartenența la o categorie excludea apartenența la o altă categorie. Mai recent însă, o serie de cercetări au avut în vedere o dinamică specifică procesului de diferențiere categorială, realizată în situațiile de categorizare încrucișată. Este vorba despre situațiile în care, pentru subiecți, o parte dintre membrii propriei categorii de apartenență și o parte indivizii categoriei căreia nu îi aparțin (conform primei categorizări), se regăsesc într-o altă categorie de apartenență, conform unei a doua categorizări (W. Doise, J.C. Deschamps și G. Mugny, 1996). Spre exemplu, atunci când avem în vedere naționalitatea, subiecții români și cei maghiari sau germani (membrii ai minorităților naționale) vor avea categorii de apartenență diferite. Aceiași subiecți ar putea aparține aceleiași categorii, ei fiind, concomitent, cetățeni români. În cele ce urmează, vom prezenta câteva dintre premisele teoretice care au permis apariția acestei dinamici, mai complexe, a diferențierii categoriale.

Una din cele mai cunoscute teorii psihosociale privind identitatea socială, elaborată de H. Tajfel și colaboratorii săi (1974, 1979), sublinia importanța apartenenței grupale în achiziția unei concepții și stime de sine pozitive, situând în același timp, aspirația spre similaritate doar la nivelul propriul grup. După ce afirmă că stima de sine are două componente: identitatea personală și identitatea socială, teoria elaborează următoarele predicții: 1) nevoia unei stime de sine ridicate tinde să sporească nevoia favoritismului in-group-al și 2) expresiile favoritismului in-group-al pot asigura creșterea stimei de sine. Principiile teoretice care stau la baza acestor predicții sunt: 1) indivizii caută să mențină sau să accedă de la o identitate socială pozitivă; 2) identitatea socială pozitivă apare din comparațiile avantajoase realizate între grupul de apartenență și alte grupuri pertinente; 3) în cazul în care identitatea socială este evaluată negativ, indivizii pot fie să acționeze constant în vederea sporirii prestigiului grupului de apartenență, fie să-l părăsească. La Tajfel omogenitatea din interiorul categoriilor este asociată cu contrastele dintre categorii. Spre deosebire de acesta, J. Turner (1987) postulează o incompatibilitate cognitivă între actualizarea diferitelor niveluri de categorizare, în particular, cel personal și cel grupal. Acest punct de vedere trimite la antagonismul dintre personal și social și la ceea ce numim efectul de omogenitate al *out-group*-ului.

Spre deosebire de autorii teoriei "identității sociale", G. Lemaine (1978) sublinia faptul că similaritatea la nivelul grupului poate fi amenințătoare pentru identitatea unei persoane, deoarece ea implică o anumită anonimitate, o lipsă a distincției individului în raport cu ceilalți membri ai *in-group*-ului. Lemaine susține că oamenii încearcă să echilibreze efortul lor de a achiziționa o concepție de sine pozitivă bazată pe dobândirea caracteristicilor specifice grupului, prin obținerea, în același timp, a distinctivității individului, în raporturile cu membrii propriului grup. Acest punct de vedere se apropie de cel al lui Codol (1975), creatorul sintagmei "Conformism Superior de Sine".

J.C. Deschamps a relaționat acest proces de echilibrare cu raportul de putere dintre diferitele grupuri. El afirma că membrii grupurilor dominante nu gândesc despre ei înșiși în termenii apartenenței lor grupale, ci tind să se considere ființe umane bine individualizate. Prin contrast, membrii grupurilor dominate sunt definiți de ceilalți (primii) ca elemente nediferențiate ale unei colecții de "particule" impersonale și, de aceea, tind să-i perceapă în astfel de termeni. Particula "noi" desemnează, în cazul primului grup, o colecție de persoane, de "subiecți", în timp ce, același "noi", în cazul celor dominați desemnează un "obiect" colectiv, o pluralitate impersonală (J. Deschamps, 1982). Acest tip de analiză conține, o serie de capcane, din moment ce se bazează puternic pe asumția valorii consensului.

Unele cercetări recente au oferit, totuși, un suport empiric suplimentar teoriei tafeliene a identității sociale. Ele au demonstrat că simpla introducere a unei distincții grupale este suficientă pentru a antrena un *bias in-group*, ca și unul intergrup. Dar, atunci când aceste rezultate tind să fie generalizate și aplicate la nivelul lumii reale, pot să apară însă unele probleme. În realitate, caracteristicile dominante ale unui individ nu se raportează, niciodată, la un singur agregat grupal, așa cum se sugerează în *design*-urile experimentale. În realitatea socială orice individ este membru a numeroase grupuri, el putându-se prezenta ca membru al unui grup sau altul în funcție de modul de organizare al percepției sale. Indivizii trebuie deci să se definească, pe ei înșiși și pe ceilalți, în contextul unor apartenențe încrucișate, prin depășirea apartenenței și graniței unui singur grup. Nu întâmplător, atunci când am rugat subiecții români să participe la o probă asociativă, în care sarcina era aceea de a nota câți mai mulți termeni prin care să descrie indivizii medii, cei mai tipici, din cadrul câtorva minorități etnice, am obținut atât răspunsuri precum: minoritari, diferiți de noi, cu tradiții, religie, limbă și cultură diferite de ale noastre, cât și răspunsuri de genul: "oameni ca și noi", europeni, creștini, conaționali ș.a.

În procesul identificării sociale, reprezentarea limitelor unui grup reflectă relațiile complexe dintre diferitele categorii, așa cum precizau A. Lange și C. Westin (1981). Întrucât indivizii reprezintă o intersecție a numeroase categorii sociale, ei sunt confrunțați cu modificarea proporțiilor dintre "noi" și "ei", în permanență. Problema granițelor dintre *in-group* și *out-group* există deci, chiar

în interiorul fiecărui grup (M. Zavalloni, 1973). De aceea, identificarea cu o identitate grupală particulară este un proces complicat. O persoană se poate identifica cu un grup într-un număr de dimensiuni și, în același timp, se poate disocia de acest grup, în funcție de alte dimensiuni, pentru a se alătura altora.

În acest context, s-a observat că funcția dihotomică a categorizării este diminuată de categorizarea încrucișată, a propriei persoane și a celorlalți. O serie de rezultate empirice au fost obținute în acest sens, chiar în unele studii care au utilizat paradigma lui Tajfel privitoare la caracterul distinct al grupului. Adaptarea paradigmei a permis înregistrarea efectelor categorizării complexe, încrucișate (vezi J.C. Deschamps și W. Doise, 1978, 1979; B. Commins și J. Loockwood, 1978; W. Doise, J.C. Deschamps și G. Mugny, 1996).

Există o serie de discuții referitoare la diferențele individuale privind gradul în care oamenii acționează în termenii apartenenței lor grupale. Indivizii diferă între ei, chiar atunci când este vorba de o identitate grupală particulară, în funcție de măsura în care conținutul global al identității lor este determinat de apartenența lor grupală. M. Zavalloni (1973) numea acea parte a conținutului identității care este comună persoanei și grupului din care ea face parte "socio-morfism" al conceptului de sine sau "ego-morfism" al conținutului categorial. Întregul "ego-morfism" al imaginilor mentale ale variantelor *in-group*-ului desemnează faptul că ansamblul trăsăturilor dominante ale *in-group*-ului corespund, de asemenea, și eului unei persoane. Întregul "socio-morfism" al eului desemnează faptul că întregul conținut al identității unei persoane este determinat de apartenența sa grupală. Întregul "ego-morfism" și "socio-morfism" înseamnă, simultan, faptul că oricum ar fi persoana, așa este și grupul său și oricum ar fi grupul, așa este și persoana.

În acest caz extrem, comportamentul individual este determinat numai de o singură apartenență grupală. Doar în situațiile sociale extreme, cum ar fi bătăliile în timpul unui război, se pot, temporar, eradica toate celelalte afiliații grupale, în afara uneia (H. Tajfel, 1978). În realitate, este imposibil să acționăm exclusiv în termenii unei apartenențe grupale, chiar dacă elementele identității noastre sociale joacă, întotdeauna, un anumit rol, chiar și în cazul celor mai personale relații interumane (A. Lange și C. Westin, 1981). În orice context social, conduita umană poartă concomitent amprenta componentelor identității sociale ca și a elementelor identității personale.

M. Zavalloni (1973) a subliniat clar faptul că, conținutul categoriilor ego-morfice poate fi privit ca o combinație recunoscută a elementelor generale introproiectate ale eului și elementele idiosincretice ale identității grupale proiectate. J. Turner (1982) s-a referit la procese similare atunci când analiza aspectele deductive și inductive ale categorizării. Deși o conștiință individuală "pură" nu poate exista, ar fi o gravă suprasimplificare să afirmăm că, într-o societate, conștiința individuală este determinată istoric, mai mult sau mai puțin omogen, de conștiința de grup.

M. Billig (1976) preciza că nu există o corelație simplă între sentimentele personale, individuale, vizând o categorie socială și sentimentele sociale, "publice, curate și respectabile" privind aceeași categorie. De aceea, autorul consideră că elementele sociale și personale ale identității trebuie distinse, măcar în cadrul analizei teoretice.

În cadrul teoriilor psihosociale ale identității, distincția dintre componentele personale și cele sociale ale identității se impune ca un semnal de alarmă împotriva aceluia tip de reduționism care suprasimplifică originile stimei de sine, prin fixarea lor doar la nivelul apartenențelor grupale sau chiar la nivelul unei singure apartenențe grupale.

5. Efectele stereotipizatoare ale categorizării asupra identității. Structurarea lumii prin intermediul procesului categorizării este legată de un principiu cognitiv general: categoriile sunt expresii lingvistice care divid lumea în mulțimea obiectelor X și mulțimea obiectelor non-X. Prin urmare, ele separă continuumul lumii în clase distincte și unifică elementele din cadrul fiecărei clase, dincolo de diferențele care pot exista. Astfel, diferențele interne din cadrul fiecărei categorii sunt minimalizate, în timp ce diferențele dintre categorii sunt amplificate. În categorizarea socială, accentuarea similarităților din cadrul clasei și a deosebirilor interclase este amplificată de valoarea semnificației clasificării operate (J. Turner, 1982). Este vorba despre efectul omogenitate al *out-group*-ului, ce reprezintă tendința de a percepe și de a judeca membrii unui *out-group* în mod mai puțin diversificat și eterogen decât o fac membrii aceluia grup.

Unii autori au explicat acest efect prin intermediul intimității, al familiarității întreținută de membrii unui *in-group*, în timp ce alții au făcut apel la dinamicele de interacțiune socială. Astfel, D.A. Wilder (1986) consideră că dezindividualizarea *out-group*-ului, uniformizarea și, uneori, dezumanizarea lui permit indivizilor, pe de o parte, să-și justifice comportamentele discriminatorii, iar pe de altă parte, să respingă diversitatea membrilor *out-group*-ului și să întrețină iluzia că le-ar putea anticipa cu ușurință reacțiile (R.Y. Bourhis, J.-F. Leyens, 1997, p. 61).

Stereotipurile sunt definite ca supergeneralizări, ca percepții invariabile ale membrilor grupului, din care lipsește recunoașterea diferențelor individuale. În perspectiva cognitivă, stereotipurile devin consecința inevitabilă a categorizării *per se*. Stereotipurile sunt percepute ca fiind normale dar, în același timp, sunt privite frecvent și ca fenomene indezirabile (R.D. Ashmore, 1981).

Omogenizarea membrilor unui grup prin intermediul stereotipurilor se realizează nu numai când este vorba de *out-group*-uri. Câteva fenomene care au loc la nivelul *in-group*-ului par a fi și ele marcate de procesul stereotipizării, cum ar fi depersonalizarea asociată cu așa-numitul auto-stereotip sau *self-stereotip*. Conform afirmațiilor lui J. Turner (1982), uniformitatea comportamentală a membrilor unei largi scale de categorii sociale este posibilă și în lipsa

influenței intergrupale, în înțelesul ei de proces cognitiv inerent în identificarea socială. Indivizii care se definesc ca membrii ai unei categorii distincte formează sau învață normele stereotipe ale acestei categorii și a celor diferite de ea, iar apoi și le atribuie lor înșiși sau celorlalți “diferiți”. În procesul stereotipizării noi inferăm caracteristici comune pentru o categorie, de la exemplarele individuale, pentru ca ulterior, să le atribuim tuturor membrilor.

A. Lange și C. Westin (1981) apreciau că este foarte posibil ca problemele apărute în jurul stereotipurilor - că fenomene sociale - să se datoreze, mai curând, discrepanței dintre auto-stereotipuri și hetero-stereotipuri, decât faptului că ele există ca frânturi trunchiate de adevăr. G. Lemaine (1978) menționase că similaritatea exagerată la nivelul grupului echivalează cu un proces de depersonalizare la nivelul *in-group*-ului, care poate să apară ca amenințător individului. Totuși, în mod frecvent, se consideră însă că procesul categorizării favorizează o relativ mai “depersonalizată” imagine a *out-group*-ului, decât a *in-group*-ului. Întrucât ne considerăm ființe unice, credem că ceilalți membri ai *in-group*-ului nostru sunt mai bine individualizați decât membrii unor *out-group*-uri.

Pe linia lui J.P. Codol (1975), J. Turner (1982) a vorbit despre dorința indivizilor de a se deosebi chiar de membrii propriului grup de apartenență. Acest lucru se poate întâmpla chiar în termenii atributelor lor comune, grupale. Fără a atribui caracteristici negative altor membri ai *in-group*-ului și chiar în condițiile conferirii atributelor pozitive tuturor membrilor, indivizii pot presupune că sunt mai aproape de idealul normativ decât ceilalți. Aceasta abordare aduce în discuție conotațiile evaluative ale categoriei de apartenență. Valoarea pozitivă sau negativă a conotațiilor conținutului categoriei afectează inevitabil sfera eu-lui, așa după cum, sfera conceptului de sine va afecta conotațiile evaluative ale categoriei. Prin urmare, conținutul și valoarea categoriilor sociale sunt exprimate diferit în funcție de gradul apartenenței lor la *Self* sau la *Alter* (M. Zavalloni, 1973; M. Billig, 1976).

În practică, conotațiile valorice ale unei categorii și definiția sa cognitivă sunt adesea atât de împletite, încât ele apar ca inseparabile. Ele trebuiesc însă diferențiate în analiza teoretică (N. Turliuc, 1998). Probabil că nici o trăsătură esențială în dimensiunea sa valorică nu exclude expresiile de tipul “la fel de bun ca” sau “la fel de rău ca”. Sfera unui construct valoric este cea care stabilește valoarea ierarhică diferită (superior/inferior) sau relațiile valorice nonierarhice (de tipul “la fel ... ca”).

Întrebarea dacă oamenii ordonează lumea în care trăiesc în termeni de categorii sau în sensul continuumului este o problemă euristică. În realitate, oamenii utilizează ambele modalități (G.A. Kelley, 1969). Astfel, două categorii pot fi descrise diferit și totuși să fie în egală măsură “bune” sau “rele”. Atunci când este adoptată strategia cognitivă “unificatoare”, diferențele din cadrul conținutului unei categorii sunt minimalizate în scopul sublinierii asemănărilor

dintre valorile categoriei, percepute ca egale. De asemenea, ca o consecință a adoptării strategiei continuumului, distincția dintre două categorii încetează să existe, deoarece similaritățile valorilor celor două categorii sunt amplificate până la obținerea convergenței totale (J. Fishman, 1982). Strategia tinde deci să treacă cu vederea diferențele existente între categorii. Totuși, categorii destul de asemănătoare pot fi privite ca având conotații valorice foarte diferite: una e "bună" și cealaltă e "rea". În acest caz, chiar și diferențele minore existente în conținutul unor categorii pot fi maximizate în scopul obținerii valorilor diferențiale cerute. Această strategie cognitivă, care amplifică diferențele și tinde să treacă peste similarități este strategia "divizaționistă" (J. Fishman, 1968, 1982).

Procesele cognitive ale unificării și divizării pot fi aplicate atât valorii, cât și conținutului categorial. Dacă un stereotip este puternic asociat cu o valoare negativă, infirmările lui factuale nu vor conduce la revizuirea sa, ci la desprinderea unui nou stereotip. Categoria inițială profilează, pur și simplu, într-un număr de subcategorii, care sunt în egală măsură stereotipice și negative, ele fiind percepute ca asemănătoare categoriei inițiale (S.E. Taylor, 1981). Stereotipizarea multinivelară, pe mai multe paliere, susține D.L. Hamilton (1981), poate însemna diferențieri mai semnificative între grupuri, mai puțină inacuratețe în judecățile grupului. Totuși, dimensiunea valorică atașată subcategoriilor afectează acuratețea lor.

Abordarea cognitivă a identității sociale tinde să ne ofere o perspectivă asupra modului de a gândi al unei persoane, dar nu și asupra modului ei de a simți. În consecință, această abordare este, în sine, incompletă și reclamă eforturi integrative în vederea determinării relațiilor dintre aspectele cognitive și cele afective ale identității.

6. Evaluarea afectivă, conflictele identificării și dezvoltarea identității

Abordarea categorială a identității sociale pare să conducă atât spre explicații viabile, cât și spre unele fundături. Așa după cum cercetătorii aspectelor motivaționale tind frecvent să ignore temelia cognitivă a proceselor identificării, tot așa, cercetătorii cognitiști tind să treacă cu vederea partea motivațională a identității. Cu alte cuvinte, teoriile procesului stereotipizării sociale - incluzând heterostereotipul etnic - trebuie să explice satisfăcător un număr de puncte de intersecție dintre nevoile afective și cele cognitive ale persoanei. Stereotipurile puternice se află sub pragul care permite sesizarea distincțiilor relevante intergrupale, iar o motivație personală poate fi atât de pronunțată încât să conducă individul la o categorizare cronică, prin apelul la trăsăturile generale ale grupurilor (S.E. Taylor, 1981). Cu cât o persoană se implică emoțional mai mult în structura actuală a categoriei sociale, cu atât mai greu va fi pentru ea să recategorizeze membrii grupului într-o altă modalitate (D.A. Wilder, 1981).

Viitoare elucidări ale naturii interfaței cognitiv-motivaționale sunt absolut necesare. Judecățile umane cu privire la sine sau la ceilalți sunt concomitent cognitive și evaluative (W.K. Carroll, R.C. Carroll, 1981). R.B. Zajonc (1980) argumenta că, de fapt, judecățile evaluative nu pornesc de la analize cognitive ci, judecățile afective sunt primare, imediate și adesea independente de procesarea cognitivă a informației. Aspectele afective ale eului se referă la stima de sine și autoevaluare, în cadrul cărora *self*-ul este un obiect al judecăților evaluative continue. Potrivit părerii lui Tajfel (1978), achiziția și menținerea conceptului de sine pozitiv funcționează ca o forță motivațională esențială în decursul dezvoltării identității. Psihanaliștii numesc această forță "narcisism" și afirmă că individul își apără nevoile narcisiste de agresiunile amenințătoare. Perspectiva motivațional-afectivă apare ca fiind mai fluidă, mai sanguină, comparativ cu manevrele reci de prezentare a conceptului de identitate socială, proprii abordării tajfeliene (A. Lange, C. Westin, 1981).

Valorile și motivele cu adevărat fundamentale par să coboare în ego-identitatea subconștientă și să-și exercite influența de la acest nivel, adesea, chiar prin cadrele de referință pe care individul le-a adoptat - conștient sau inconștient - în percepția/reprezentarea de sine și a celorlalți (A. Lange, C. Westin, 1981). Distincția dintre rolul pozitiv sau negativ al modelelor sau referințelor grupale ale persoanei este importantă în înțelegerea procesului identificării.

Un model de referință sau grup pozitiv are multe din atributele sau valorile la care cineva aspiră, inclusiv atributele asociate cu idealul imaginii de sine, cu reprezentarea de sine ideală. Un model de referință sau grup negativ posedă atributele sau valorile de care cineva vrea să se disocieze (P. Weinreich, 1983). Neglijarea acestei disincții a cauzat unele ambiguități în utilizarea curentă a termenului de identificare (A. Lange, C. Westin, 1981).

Ambiguitățile au apărut din omiterea precizării distincției între așa-numita identificare idealistă și cea empatică. Identificarea idealistă exprimă dorința de a deveni sau rămâne ca altul (individual sau grupal), în timp ce identitatea empatică înseamnă recunoașterea similarităților, bune sau rele, între eul unei persoane și obiectul identificării sale. În primul caz, celălalt (individual sau grupal) întruchipează calitățile evaluate la nivel superior, pe care cineva dorește să le dobândească sau să le mențină. În al doilea caz, se recunoaște doar faptul că obiectul identificării împărtășește unele atribute, dezirabile sau indezirabile, cu experiența personală a cuiva (P. Weinreich, 1977, 1983).

Varianta opusă identificării idealiste este așa numita contraidentificare: o identificare negativă, exprimând dorința cuiva de a se deosebi, cât mai mult posibil, de o persoană sau grup, care are multe trăsături indezirabile. Varianta opusă identificării empatice denotă doar recunoașterea diferențelor, o lipsă a identificării. Deosebirea dintre semnificațiile acestor ultime variante ale identificării rezidă în diferențele dintre modurile în care indivizii percep starea lucrurilor, ca fiind opusă modului în care le-ar place să fie. Starea prezentă a

lucrurilor poate să nu coincidă cu aspirațiile și scopurile viitoare ale cuiva (P. Weinreich, 1977, 1983).

E.H. Erikson (1959, 1968) postulase că dezvoltarea identității implică o sinteză a identificărilor mai importante care au loc în procesul socializării. Treptat, identitatea se îmbogățește, prin intermediul identificării cu grupuri mai largi, cu noi angajamente culturale și sociale. Acest proces continuu de sinteză, așa cum arătam mai înainte, este mult mai complex decât o simplă amalgamare. Oamenii se identifică, de regulă, în unele și se disociază în alte dimensiuni de ceilalți. Așadar, eul oricărui individ se identifică parțial cu ceilalți indivizi sau cu grupurile (P. Weinreich, 1977). De asemenea, mărimea acestor părți variază considerabil. Identificarea poate cuprinde doar una din posibilele dimensiuni ale comparării sau aproape pe toate. Rezultă că identificarea unei persoane se va întinde întotdeauna deasupra unui număr de persoane sau grupuri semnificative. Drept consecință, conflictele de identificare apar, cel mai adesea, din incompatibilitatea câtorva "obiecte" simultane ale identificării (P. Weinreich, 1977).

Este de neconceput faptul ca indivizii să fie, toți, în afara oricărui conflict de identificare. Potrivit teoriei echilibrului, o anumită tensiune este necesară pentru a evolua de la dezzechilibru la o stare de echilibru (W.K. Carroll, R.C. Carroll, 1981). J. Piaget (1950) afirmase că stadiile superioare ale dezvoltării pot fi atinse doar în condițiile traversării unor crize, iar E.H. Erikson (1968) considerase că problemele, conflictele de identificare, sunt condiții necesare ale dezvoltării identității. O anumită anxietate este o condiție a oricărei "re-construcții". Schimbarea conceptului de sine este astfel dependentă de așteptările individului cu privire la posibilitatea sa de a-și rezolva conflictele și de dezvoltarea sistemului său de valori prin intermediul noilor identificări. Noile devotamente și cauze la care aderăm influențează definițiile de sine ale persoanei. Conflictele de identificare înseamnă doar prezența nevoii de a reconstrui propriul *self* și lumea exterioară. Rezultatul acestei reconstrucții poate lua numeroase forme, pierderea stimei de sine reprezentând doar eșecul acestui efort (P. Weinreich, 1983).

Unele devotamente și cauze ne sunt, în mod evident, mai apropiate sufletului, decât altele, inclusiv atunci când este vorba de diversele *out-group*-uri cu care intrăm în contact. Suntem mai tentați să cultivăm calitățile relevante pentru cele mai centrale dimensiuni ale identității noastre, decât pentru cele periferice. Aceste calități pot fi, de asemenea, transferate și difuzate altor dimensiuni ale identității. O expresie a acestei idei este conceptul de "*role engulfment*", de scufundare a persoanei într-un singur rol. El sugerează că identificarea individului cu unele categorii (de exemplu negri, homosexuali etc.) poate expanda atât de mult în conștiința sa încât, toate celelalte identificări să pălească prin comparație cu aceasta (M. Rosenberg, 1981).

J. Turner a relaționat acest fenomen cu fluctuațiile situaționale ale diferitelor imagini de sine. Potrivit lui Turner, conceptul de sine este un sistem relativ

durabil, rezistent și multifățetat, care este realizat în mintea individului de la o situație la alta. El are o coerență și o organizare globală care produce consistență, dar structural și funcțional, părțile sale sunt puternic diferențiate și capabile să opereze independent, unele de altele (J. Turner, 1982, p. 19).

De asemenea, Erikson (1968) vorbea de variatele euri ale unei persoane, care pot fi create conștient, dacă ego-ul permite. De aceea, în fiecare situație dată, diferitele imagini de sine pot fi produse. Posibilitatea care apare este aceea că o identitate socială specifică poate funcționa excluzând aproape toate celelalte dimensiuni ale identității sociale (J. Turner, 1982, p. 20). Din această perspectivă, comportamentul intergrupal descris de Tajfel (1978) nu reflectă mai mult decât supunerea situațională a fragmentelor identității. Prin contrast, "scufundarea în rol" bazată pe preferințe motivaționale foarte persistente sugerează continuitatea și consistența în timp și de-a lungul diferitelor situații.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

Ashmore, R.D.: 1981, "Sex stereotypes and implicit personality theory", în D.L. Hamilton (ed.): *Cognitive Processes in Stereotyping and Intergroup Behaviour*, Lawrence Erlbaum, New Jersey.

Billing, M., 1986, *Social Psychology and Intergroup Relations*, Academic Press, London.

Deschamps, J.C., 1982, "Social Identity and relation of power between groups", în H. Tajfel (ed.): *Social Identity and Intergroup Relations*, Cambridge University Press, Cambridge.

Doise, W., Deschamps, Mugny, G., 1996, *Psihologie socială experimentală*, Polirom, Iași.

Fishman, J., 1982, *Language Problems of Developing Countries*, Wiley Interscience, New York.

Hamilton, D.L. (ed.), 1981, "Stereotyping and Intergroup Behaviour: Some Thoughts on the Cognitive Approach", în D.L. Hamilton (ed.): *Cognitive Processes in Stereotyping and Intergroup Behaviour*, Lawrence Erlbaum, New Jersey.

Lange, A., Westin, C., 1981, *Ethnic discrimination and social identity*, Publica, Stockholm.

Lemaine, C., și colab., 1978, "Social Differentiation", în H. Tajfel (ed.): *Differentiation Between Social Groups: The Social Psychology of Intergroup Relations*, Academic Press, London.

Tajfel, H., 1978, "Social categorization, social identity and social comparison", în *Differentiation Between Social Groups: The Social Psychology of Intergroup Relations*, Academic Press, London.

Taylor, S.E., 1981, "A Categorization Approach to Stereotyping", în D.L. Hamilton (ed.), 1981, *Cognitive Processes in Stereotyping and Intergroup Behaviour*, Lawrence Erlbaum, New Jersey.

Turner, J.C., 1982, "Toward a cognitive redefinition of the social group", în H. Tajfel (ed.): *Social Identity and Intergroup Relations*, Cambridge University Press, Cambridge.

Zavalloni, M., 1973, "Social Identity: perspective and prospects", în *Social Science Information*, nr. 12.

Zavalloni, M., Louis-Guérin, C., 1984, *Identité sociale et conscience: Introduction a l'égo-écologie*, Presses de l'Université de Montreal, Montreal.

Zlate, M., 1997, *Eul și personalitatea*, Editura Trei, București.